

Quisling en de pathologie van het kwaad

De Academische Boekengids 43, maart 2004, pp. 21-23.

De Noors-Nederlandse cultuurfilosoof Else Barth bestudeerde het gedachtegoed van collaborateur Vidkun Quisling. De logica van de beroemde verrader vertoont opvallende overeenkomsten met het idealisme van de natuurgeneeskunde. Ook uit zich in zijn nagelaten manuscript een zorgwekkende ontkeningsafwijking.

Bekend is dat de in 1887 geboren Noor Vidkun Quisling, eerst als voorman van de *Nasjonal Samling* (de Noorse pendant van de NSB) en vanaf 1942 als minister-president van het inmiddels door de nazi's bezette Noorwegen, een politiek voerde van collaboratie waarvoor hij in 1945 ter dood werd veroordeeld en geëxecuteerd. Veel minder bekend is dat de man wiens naam wereldwijd synoniem werd voor 'landverrader' een groot deel van zijn leven aan een manuscript werkte dat bedoeld was een *Weltanschauungssystem mit Totalanspruch* te worden. Het manuscript werd tot lang na de Tweede Wereldoorlog besproken als zou het een 'monumentale verhandeling' en een 'manifestatie van uitzonderlijke vermogens' zijn. In het recent verschenen *A Nazi Interior* rekent de Noors-Nederlandse filosofe Else Barth nadrukkelijk af met dat aura van excellentie. Haar boek is vooral een studie van de filosofische nalatenschap van de Noorse nazi, maar dient daarnaast als casestudy van extremistische denkwijzen in het algemeen en van de nazistische ideologie in het bijzonder.

Als Quislings manuscript in 1980 in de openbaarheid komt, blijkt alleen het voorwoord voltooid te zijn. Anticiperend op het meesterwerk dat hij voornemens is te gaan schrijven, deelt Quisling zijn toekomstige lezers mee dat de taak die hij in gedachten had bij het schrijven en die hij nu meent te hebben volbracht 'de grootste is waaraan een mens zich ooit kan wijden: de mensheid een nieuw licht te brengen, door een nieuwe filosofie over de wereld en het leven te scheppen (...)'. De rest van het manuscript bestaat uit een omvangrijke verzameling van enigszins onhandig geschreven losse tekstfragmenten, geïllustreerd met esoterische schema's en tekeningen van symbolen als kruisen en leeuwen.

Barth bespreekt uitvoerig het Europees en Aziatisch gedachtegoed dat verwant is aan dat van Quisling.

A Nazi Interior is een gedetailleerde studie van Quislings manuscript ('bad, but as important as it is bad') en daarin manifeste opvattingen over God, moraal, mannen en vrouwen, rassen, vrijheid en oorlog. Barth beschrijft niet alleen de belangrijkste thema's uit het manuscript - het elitarisme, antisemitisme en antiparlementarisme, Quislings identificatie met God, zijn verheerlijking van oorlog en zijn bloedmystiek - maar ook, en vooral, de logica en kentheorie die aan zijn 'universistische' filosofie ten grondslag liggen. De auteur bespreekt uitvoerig het Europees en Aziatisch gedachtegoed dat verwant is aan dat van Quisling. Het boek is een herziene en uitgebreide versie van Barths *Gud det er meg* (God, dat ben ik) dat in 1996 in Noorwegen uitkwam en daar - terecht - een juichend onthaal kreeg van de pers.

Onderzoek naar extremistische denkwijzen beperkt zich, meent Barth, maar al te vaak tot de vraag *wat* iemand denkt. Het resultaat is dan uitsluitend een weergave van de expliciet tot uitdrukking komende ethiek en politieke moraal. Zelden gaat men in op de vraag *hoe* iemand denkt, op de rol en betekenis van iemands logica en kennistheorie. Barth bestudeert juist ook die - meer verborgen - kenmerken van in de hedendaagse en gewezen cultuur rondwarende denkpatronen: hoe zitten deze logisch en kennistheoretisch in elkaar en - niet onbelangrijk - met welke politieke verschijnselen kunnen ze in verband worden gebracht? Het gaat haar erom in kaart te brengen wat, ten eerste, de diepste cognitieve uitgangspunten zijn - de meest fundamentele sturende beginselen - die aan het te onderzoeken gedachtegoed ten grondslag liggen. Vervolgens hóé deze beginselen, in onderlinge samenhang, bepalend zijn voor de manier waarop de desbetreffende auteurs - en, meer in het algemeen, representanten van de cultuur en het geestesklimaat waarvan zij deel uitmaken - de werkelijkheid percipiëren en representeren. En, ten slotte, wat het verband is tussen het in kaart gebrachte cognitieve besturingssysteem - de *mind-set* - enerzijds en extremistische en anti-individualistische opvattingen en houdingen anderzijds.

In de idealistische logica is er een gradueel, geen principieel verschil tussen twee individuen en een enkel individu.

Methodisch en inhoudelijk ligt dit Quisling-onderzoek in het verlengde van Barths eerdere studie van het Duits idealisme: de negentiende-eeuwse Duitse variant van het neoplatonisme. Vertegenwoordigers van het Duits idealisme (onder wie Hegel, Schelling en Fichte) leggen unaniem een grote waardering aan de dag voor 'het Algemene' en hebben nauwelijks aandacht, soms zelfs een onverholven minachting voor individualiteit. Volgens Barth bestaat er een medeoorzakelijk verband tussen het anti-individualisme van deze filosofie - die stoelt op een logica waarvan ook uitwerkingen te vinden zijn in het katholicisme, het marxisme en in het werk van extremistische politieke denkers als Oswald Spengler, Carl Schmitt en

Ernst Jünger - en het gemak waarmee in de Europese cultuur individuen zijn opgeofferd aan het een of andere algemene politieke ideaal. Ook Quislings logica toont op verscheidene punten overeenkomsten met die van het Duits idealisme.

De logische beginselen van het Duits idealisme zet Barth uiteen onder meer aan de hand van voorschriften uit de geneesmiddelenleer van de klassieke homeopathie - een van de belangrijkste theorieën uit de idealistische geneeskunde. Want idealistische filosofie en geneeskunde, allebei ontstaan in het vroegnegentiende-eeuwse Duitsland, vertonen kenmerken van eenzelfde logica. De geestelijke vader van de homeopathie, Samuel Hahnemann, stelde dat de heilzame kracht van een verondersteld geneeskrachtig middel te optimaliseren zou zijn door dit in verdunningen van 10-24 - na krachtig schudden - toe te dienen, al wordt daarmee de kans nihil dat van de werkzame stof ook maar één molecuul in een fles van het in te nemen geneesmiddel kan worden aangetroffen. In Hahnemanns medische voorschrift, zo betoogt Barth, komt een voor de idealistische denkwijze typerend beginsel tot uitdrukking: de onderstelling dat de kwaliteit van iets toeneemt als de kwantiteit ervan afneemt, en omgekeerd. Daarbij is kwaliteit waardevol en kwantiteit waardeloos. Dat logische uitgangspunt gaat in de idealistische filosofie hand in hand met de in die tijd in verschillende logicaboeken beleden opvatting - impliciet of expliciet - dat er een *vloeiende* overgang is tussen de noties van gelijkheid (van begrippen of dingen) en die van identiteit (van begrippen of dingen). In de idealistische logica is er, met andere woorden, een *gradueel*, en geen principieel verschil tussen, bijvoorbeeld, twee individuen en een enkel individu (of individubegrip). Het op identiteit gestoelde individubegrip kon bovendien ook nog eens niet van een *algemeen* begrip, zoals *De Mens*, worden onderscheiden. Het idealistische geloof in het samenvallen van Denken en Zijn, en het feit dat er geen heldere getalsleer voorhanden was, waren bepaald steunende factoren voor het ongemoeid laten van dit tweede beginsel.

Een brein dat geprogrammeerd is met dit uitgangspunt over de kwantiteits-kwaliteitsverhouding en dat daarnaast een continuüm veronderstelt van strikte individualiteit via gelijkheid naar - meervoud uitsluitende - identiteit, gooit, zo stelt Barth, begrippen als 'kwantiteit', 'telbaarheid', 'individualiteit' en 'waardeloosheid' op een en dezelfde semantische hoop, en doet dat ook met begrippen als 'kwaliteit', 'niet-telbaarheid', 'algemeenheid' en 'waardevolheid'.

Een derde beginsel is de aanname dat er maar één doel op zichzelf kan zijn: alle waardeschalen, zo wordt binnen het Duits idealisme verondersteld, convergeren uiteindelijk naar hetzelfde hogere doel, dezelfde Super-Waarde, die samenvalt met zuivere kwaliteit. Wie behept is met dit beginsel is ethisch eendimensionaal en niet in staat de mogelijkheid te vatten dat er verscheidene doelen en elkaar uitsluitende waarden naast elkaar kunnen bestaan.

Ten slotte concipiëren representanten van deze filosofie alle mogelijke verschijnselen (waaronder ook menselijke verhoudingen) in termen van twee polaire grootheden. Daarbij brengt de strijd tussen dergelijke tegengestelde en elkaar afstotende grootheden een tendens teweeg in de richting van het hogere doel (zoals ook het krachtige schudden van Hahnemann de kwaliteit van het medicijn verhoogt). Tegenstellingen lossen zich op in de realisering van dat hogere doel. In samenhang met de voorkeur voor Algemeenheden resulteert dit polaire denken dikwijls in een sterke accentuering van verschillen tussen bijvoorbeeld 'De (Algemene) Man' en 'De (Algemene) Vrouw', 'Proletariaat' en 'Bourgeoisie', of 'Vriend' en 'Vijand'.

Alles en iedereen is plus of min, hoog of laag; nooit allebei, iets ertussenin of van beide een beetje.

De obsessie voor tweeheid, zo kenmerkend voor de idealistische logica, tekent ook Quislings gedachtegoed. Bijna elk verschijnsel en elke theorie kent bij Quisling twee elementen of twee principes. Daarvan is doorgaans één respectabel en één irrelevant, inferieur of verachtelijk. Iets of iemand valt altijd onder het een óf onder het ander. Alles en iedereen is plus of min, hoog of laag; nooit allebei, iets ertussenin of van beide een beetje. Zo zijn er, aldus Quisling, twee kennisbronnen, twee fundamentele logische wetten, twee soorten religie, twee soorten politici, twee principes die om voorrang vechten in het universum (het Juidische en het Europese), twee soorten mensen (met een 'slapend' en met een 'universeel' bewustzijn) enzovoort. Die ontologie is principieel onveranderlijk. Wie bijvoorbeeld als mens laag op de ladder staat, kan onmogelijk opklimmen naar een hogere graad van mens-zijn. Quislings inzicht in de ware aard en orde van verschijnselen is niet het resultaat van wetenschappelijk onderzoek, maar van een verondersteld hoger en spiritueel kenvermogen dat onfeilbaar en intuïtief is - het behoeft geen tussenkomst van verdere waarnemingen en het redeneervermogen. Een dergelijk kenvermogen is voor maar enkelen weggelegd, maar wie erover beschikt, heeft een directe toegang tot 'het Algemene' door studie van een enkel geval: die 'schouwt' (een glimp van) 'De (Algemene) Mens' in elk willekeurig individu, van 'De (Algemene) Jood' in elke individuele jood enzovoort.

Dat Quisling nagenoeg ieder aspect van de werkelijkheid in twee componenten opsplijt, betekent niet dat hij ook onderscheid maakt tussen ware en onware beweringen. Het ontkennen of in twijfel trekken van beweringen speelt geen rol bij Quisling. Barth verwijst in dit verband naar de logica van de door Quisling veelvuldig aangehaalde Hegel. Het woord 'niet' is daarin niet gedefinieerd: zelfs de meest minimale betekenis die het logische woord 'niet' zou moeten hebben om betekenisvol te kunnen worden gebruikt, ontbreekt. De geesteshuishouding van Quisling moet daarom, zo betoogt Barth, gediagnosticeerd worden als een geval van *ontkenningsdeficiëntie*. Daarvan is sprake als het woord 'niet'

geen wezenlijk deel uitmaakt van iemands cognitieve besturingssysteem. Wie lijdt aan ontkeningsdeficiëntie maakt geen gebruik van de mogelijkheid alternatieve oordelen tegen elkaar af te wegen en over bepaalde beweringen te zeggen 'Dat is niet waar', of 'Daar ben ik het niet mee eens', en sluit zo elke discussie uit. Die warsheid van discussie wordt bij Quisling - en meer algemeen binnen het mentale klimaat van de zogeheten Conservatieve Revolutie - aangevuld met een persoonlijkheidsideaal waarin karaktervastheid een negatieve eigenschap is en aanpassingsvermogen en veranderlijkheid het hoogste goed zijn. Alsook met een ethiek waarin een kritische houding verwerpelijk is, scepsis beschouwd wordt als destructief en volgens welke de loop van de geschiedenis vastberaden en met vertrouwen moet worden tegemoet gezien. Het *bejahren* van wat er gebeurt - ongeacht wat dat is - getuigt van grote nobelheid. In de loop der dingen laat zich - althans, door de uitverkorenen die in staat zijn deze te zien - de ontwikkeling naar een bepaald finaal punt ontwaren, 'the incarnation of the historical will'. En die ontwikkeling gaat in de enig mogelijke en moreel juiste richting.

In haar voorwoord distantieert Barth zich van het idee van de 'banaliteit van het kwaad'. Extreme cognitieve patronen zoals die van Quisling en geestverwanten zijn pathologisch en moeten ook als zodanig worden herkend, om er intellectuele weerstand aan te kunnen bieden. Ze onderbrengen bij het alledaagse zou onderzoek ernaar ontmoedigen.

Het is de vraag of Barth het door Hannah Arendt in *Eichmann in Jerusalem* gemunte begrip van de 'banaliteit van het kwaad' recht doet door 'banaal' op te vatten als 'alledaags, gewoon, en dus geen nadere verklaring behoevend'. In een naschrift bij haar boek verantwoordt Arendt de ondertitel daarvan door te verwijzen naar haar analyse van Eichmanns persoonlijkheid. Het was volgens Arendt geen sadisme of rabiate jodenhaat die Eichmann tot een van de grootste misdadigers van zijn tijd maakte. Eerder lag dat volgens haar aan een nagenoeg volledig gebrek aan gedachten over en motivering van zijn politieke handelwijze.

Arendts beeld van Eichmann is inmiddels omstrede. Maar de door haar geschetste persoonlijkheidsstructuur past, los van de vraag of deze inderdaad op Eichmann van toepassing is, naadloos in het door Barth beschreven patroon. Het nazi-systeem floreert immers bij de omstandigheid dat er mensen zijn die anderen de wet voorschrijven én mensen die zich volledig uitleveren aan die leiding - die buiten elke morele overweging om handelen en zich zo onttrekken aan de noodzaak rekenschap van het eigen handelen af te leggen. Daarmee heeft het plegen van een misdaad even weinig moreel gewicht als het uitvoeren van een willekeurige alledaagse handeling.

Zo begrepen zijn Quislings pathologische cognitieve patronen en de banale, amorele betekenis die Eichmanns handelwijze voor hemzelf lijkt te hebben elementen van eenzelfde orde. Arendts begrip staat daarmee allerminst op gespannen voet met Barths opvatting dat extreme cognitieve structuren zoals die van Quisling als pathologisch moeten worden gekwalificeerd. Arendts mening dat er met *Eichmann in Jerusalem* een 'fundamenteel probleem' is blijven liggen, namelijk dat van de vraag naar 'the nature and function of human judgment', wekt niet de indruk dat ze *A Nazi Interior* als irrelevant terzijde had geschoven. Het doet eerder vermoeden dat zij Barths indrukwekkende, en met het oog op die problematiek nogal belangrijke boek met grote belangstelling zou hebben gelezen.

Else de Jonge is filosoof.

Besproken boeken:

A Nazi Interior. Quislings Hidden Philosophy
door **Else M. Barth**.
Peter Lang Verlag. Frankfurt am Main 2003.
338 pag., € 47,50